

Topkapı Sarayı'nda Enderun Mektebi ve Muallimleri Üzerine Mülâhazalar*

*Thoughts on the Enderun School
and its Teachers*

Nermin GENÇ**

Araştırma makalesi/
Research Article

Geliş tarihi/Date of Arrival:
11 Kasım/November 2024

Kabul tarihi/Date of Acceptance:
3 Haziran/June 2025

* Bu makale için İstanbul Üniversitesi
Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti
Tarihi Kürsüsünde 2024 yılında
tamamlanan "Enderun Teşkilatından
Seferli Odası ve Tarihi Gelişimi" adlı
Doktora Tezi temel alınmıştır.

** Dr., İstanbul/Türkiye
ORCID ID: 0000-0002-8285-8793
E-posta/E-mail: ngencnermin@gmail.
com

Atıf/Citation: Nermin Genç, "Topkapı
Sarayı'nda Enderun Mektebi ve
Muallimleri Üzerine Mülâhazalar", *Zeyrek
Tarih Araştırmaları Dergisi*, 2 (Haziran
2025), s. 67-86.

ÖZ

Osmanlı Devleti'nde Enderun hem bireysel hem de kolektif düzeyde çeşitli disiplinlerde eğitim sunan ve sanattan spora pek çok etkinliği içeren bir teşkilat olarak önemli rol oynamıştır. Topkapı Sarayı'nda bulunan Enderun Mektebi, sosyal bilimlerden dinî ilimlere, sanattan zanaata geniş bir yelpazede dersler veren seçkin muallimlerle donatılmıştır. Bu hocalar, yalnızca akademik bilgi birikimleriyle değil, aynı zamanda sanatsal yetenekleriyle de öne çıkmaktadır. Enderun Mektebi'nde, içoğlanlarının sanatsal becerilerini geliştirmek amacıyla hanendelik, sazendelik ve hattatlık gibi geleneksel sanat dallarında eğitim verilmiştir. Bunun yanı sıra eğlence ve kültürel değerlerin aktarımında önemli bir rol üstlenen hokkabazlık, kuklacılık ve lubetbazlık gibi gösteri sanatlarında uzmanlaşmış kişilere de yer verilmiştir. Bu çalışmanın amacı, Osmanlı saray

teşkilatının bir parçası olan Enderun Mektebi'nde verilen çok yönlü eğitimi incelemek; özellikle sanatsal ve kültürel alanlarda ders veren muallimlerin kimler olduğunu, verdikleri derslerin türünü ve bu muallimlere ödenen ücretleri belge ve örnekler ışığında ortaya koymaktır. Osmanlı arşiv belgeleri başta olmak üzere biyografik verilerden faydalanan bu çalışmada eğitim faaliyetlerinin yalnızca içöğlanlarıyla sınırlı kalmayıp haremdeki cariyeleri de kapsadığı ve Enderun Mektebi'nde ders veren muallimlere verilen ücretlerde farklılıklar bulunduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Enderun, saray, içöğlanı, hoca, eğitim.

ABSTRACT

In the Ottoman Empire, Enderun played an important role as an organization that offered education in various disciplines at both individual and collective levels and included many activities from arts to sports. The Enderun School in Topkapı Palace was equipped with distinguished teachers who taught various subjects from social sciences to religious sciences, and arts and crafts. These teachers stand out not only with their academic knowledge but also with their artistic talents. The Enderun School provided training in traditional arts such as singers, instrumentalists, and calligraphers to develop its students' artistic skills. In addition, some people specialized in performing arts such as juggling, puppetry, and lubetbaz, which played an important role in entertainment and the transmission of cultural values. This study aims to examine the multifaceted education provided at the Enderun School, which was a part of the Ottoman Palace organization, and to reveal who were the instructors who taught especially in artistic and cultural fields, the type of courses they taught and the fees paid to these instructors in the light of documents and examples. This study, which makes use of Ottoman archival documents and biographical data, reveals that the educational activities were not limited to the inner servants but also included the concubines in the harem and that there were differences in the wages paid to the instructors who taught at the Enderun School.

Keywords: Enderun, palace, pageboy, teacher, education.

Enderun'da Eğitim

Osmanlı Devleti'nin önemli müesseselerinden birini oluşturan Enderun teşkilâtı, saray ve devlet görevlisi yetiştiren bir birimdi. Devşirme ve iltimas yoluyla toplanan çocuklar önce Edirne, Galata ve İbrahim Paşa Sarayı'nda eğitim görürdü. Bunlar arasından üstün yeteneğiyle temayüz etmiş olanlar Topkapı Sarayı'nda bulunan Enderun'a alınır ve burada yüksek eğitim ve terbiyeden geçirilerek yetiştirilirdi.

Daha üst seviyede eğitim görmek için Yeni Saray'da bulunan Enderun'a alınan içoğlanı tabir edilen çocuklar¹ küçük ve büyük odaya alınır daha sonra ocak yoluyla seferli, kiler, hazine ve en son has odaya yükselmeye hak kazanırlardı. Bu odalardaki içoğlanları çok kapsamlı eğitim aşamasından geçirilir hangi mesleğe yatkın olurlarsa o yönde ilerlemeleri sağlanırdı.

Güreş, ok atma, kılıç kullanma, binicilik, tomak², cirit oyunları vs. gibi sportif faaliyetlerin yanında minyatür, hat, nakkaşlık, ciltçilik, oymacılık gibi güzel sanatlar, mimarlık, berberlik, hamamcılık, marangozluk, demircilik, kuyumculuk gibi mesleki eğitim gören gençlere aynı zamanda çeşitli hocalar tarafından Türkçe, Arapça, Farsça, tarih, edebiyat ve mantık gibi dersler verilirdi.³

Enderun'da namaz kılmak, Kur'ân okumak, dini edepi öğrenmek ön plandaydı. Gençlerin sabırlı, dayanıklı, itaatkâr, alçakgönüllü, güzel ahlaklı olmaları için manevi eğitim verilirdi. Fiziki ve zihinsel eğitimin yanında âdâb-ı muâşerete dair bilgiler de öğretilirdi. İçoğlanlarının yalan söylemeleri, hırsızlık yapmaları veya kötü bir harekette bulunmaları hâlinde anında falaka, yemek vermeme, uykusuz bırakma gibi cezalarla cezalandırılırlardı. Ancak günde bir defadan

1 Deftardar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Adbülkadir Özcan, (Ankara: TTK, 1995), s. 68; Mehmet İpşirli, "Enderun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul 1995, XI, s. 186.

2 Altışar kişilik iki takımla oynanan tomakla rakip oyuncunun sırtına vurarak onları hırpalamak, pes ettirmek esasına dayanan, hareket çabukluğu isteyen bir oyundur (<https://lugatim.com/s/TOMAKOYUNU>).

3 İsmail Hakkı Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, (İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, 1953), s. 73; Abdullah Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015), s. 89.

fazla falakaya çekilmezlerdi. Suçu ağır olanlar ise Enderun'dan ihraç edilirdi.⁴

Enderunlu içoğlanlarının günlük rutini kaynaklarda şu şekilde ifade edilir: Sabah ezanından iki saat önce kalkıp giyinirler ve abdest alırlar daha sonra sabah namazına kadar oturup Kur'ân okurlardı. Sabah namazını kıldıktan sonra güneş doğunca her biri halifelerinden Kur'ân dersi alırdı. Akşam ezanından bir saat önce silahtar-ı şehriyari'den⁵ izin alıp Enderun meydanında top, tomak ve kale oyunları oynar, saat dolunca koğuşun nöbetçibaşısı veya nöbetçisi el çırparak, oyunun bittiğini hatırlatırdı. İçoğlanları içeri alınır ve bir daha dışarı çıkmalarına izin verilmezdi. İçoğlanları abdest alarak namaza hazır beklerler bu arada sesi güzel olanlar Kur'ân-ı Kerim okurdu. Namaz vakti gelince Ağalar Camii'ne gidip namazlarını kırlarlar, döndüklerinde ise yatsı namazına kadar derslerine çalışırlardı. Yatsı namazını da Hünkâr Mescidi'nde kıldıktan sonra imamla birlikte ayağa kalkıp padişahın selameti için dua ederlerdi. İçoğlanları uyumadan önce geçmiş tüm padişahların ruhuna üç İhlas bir Fatiha surelerini okurlardı. Yatsı namazından sonra bir-iki saat oturup sohbet ederlerdi. Yatma vakti gelince bütün koğuşların nöbetçisi (tıssss)⁶ sesi verir ve bütün acemiler yataklarına yatarlardı. Yaşı ilerleyen ve okuma evresini bitiren *babayiğit* diye anılan kişiler bu kurala tâbi olmayıp yarım saat kadar çeşme avlusu denilen kahve ocağında sessizce oturabilirlerdi. Bütün içoğlanlarına sıklıkla şu tembihler yapılırdı: Padişahın cuma selamlığına, bayram alaylarına çıktığı zaman edebe aykırı harekette bulunmamak, halk arasında geçirmek, gerinmek, sümkürmek, esnemek, kaşınmak, aşırı hapsirmek, aksırıp tıksırmak gibi tiksindirici hareketlerde bulunmamak, pastırma, sarımsak gibi kokulu yiyecek yendiğinde toplumu rahatsız etmemek, bir toplulukta tırnak kesmek, sofrada büyüklerinden önce yemeğe el uzatmamak, başkalarının

4 Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s. 80; Albert Howe Lybyer, *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, (İstanbul: Sarmal Yayınevi 2000), s. 80; Saydam, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, s. 89.

5 Padişaha ait tüm silahların muhafazasından sorumlu kişi (Şerafettin Turan, “Silâhdar”, *DİA*, 2009, XXXVII, s. 191-193).

6 Tıs kelimesi bazı hayvanların düşmanlarını ürkütmek için çıkardıkları ses, mecazi anlamda ise sessizlik anlamlarına gelmektedir. Burada sessizlik manasında kullanılmış olmalıdır (<https://lugatim.com/s/tıs>).

yemeğine bakmamak, elini sofraya silkmemek, ekmek kırıntılarını dökmemek, yemekten önce elini ve yüzünü iyice yıkamak, çamaşırını sık sık değiştirmek, kirli ve buruşuk elbise giymemek, kadına mahsus renklerde elbise giymemek, kahkaha ile gülmemek, perşembe veya cuma günleri haftada bir kez el ve ayak tırnaklarını تنها bir yerde kesmek, haftada iki kez tıraş olmak, abdest ve taam havlularını en fazla iki günde bir değiştirmek, kişisel mendillerini her gün yıkayıp temiz tutmak, afyon içmemek, kibirlenerek yürümek vs. saray adabına aykırı tüm konularda lalalar tarafından uyarılırdı. Ayrıca Enderunlu içöğlanları izne çıkacak olurlarsa bu tembihler tekrar hatırlatılır, başkasının malına göz dikmemeleri, Enderun'un şan ve şerefini bozacak kötü hareketler yapmamaları için uyarılırdı.⁷

Enderun'da içöğlanlarının kusurlarından sayılan davranışlardan biri tembellik, diğeri sanat öğrenmemektir. Hırsızlık, saygısızlık ve cinsel eğilimler de kusur sayılmaktaydı.⁸ Koşullarda ders işlenirken gürültü şamata etmemek, başıboş gezmek, sürekli bir işle meşgul olmak gerektiği, hocalara, eskilere saygıda kusur etmemek, derste iken zülûfleri takkenin içine gizlemek, kaftanların eteklerini toplamak, kaftanın yakasını iliklemek gibi davranışlar ders sırasında ace-milere bir bir öğretilirdi.⁹

Enderun Mektebi'nde verilen derslerin hangi günler işlendiğine dair erken tarihli kayıt olmamakla birlikte XIX. yüzyılda eserini kaleme alan Tayyâr-zâde'ye (ö. 1880'den sonra) göre Enderun'a salı günleri hocalar ders vermeye gelirlerdi. İçöğlanlarına öncelikle Buhârî-i Şerif sonra Arapça dersleri, akaid ve fıkıh ile ilgili kitaplar okuturlardı. Pazar günlerinde reisülkurra efendi kıraat ilmi dersleri verir, cumartesi ve perşembe günleri de gelen hocalardan sülûs hattı meşk ederlerdi. Molalarını dahi ilmî sohbetle geçiren içöğlanlarının arasında

⁷ Ertuğrul Oral, *Mehmed Halife Tarih-i Gilmanî*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi SBE Türk Tarihi Anabilim Dalı Yeniçağ Tarihi Bilim Dalı, İstanbul 2000, s. 113-114; Tayyâr-zâde Atâ, *Osmanlı Saray Tarihi-Târîh-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010, I, s. 247-248; Enderunlu Abdüllatîf, *Âyîne-i Derûn [Osmanlı'ya Devlet Adamı Yetiştiren Mektep: Enderûn-ı Hümayûn]*, haz. Ahmet Köç, İstanbul: Çamlica yay., 2013), s. 15, 20-21; Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s. 80-88.

⁸ Reşad Ekrem Koçu, "Osmanlı Sarayında Enderûn Teşkilâtı", *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 7, (Ağustos 1972), s. 32.

⁹ Tayyâr-zâde Atâ, *Târîh-i Enderûn*, I, s. 237.

silahşörlüğe, cündîliğe¹⁰ yatkın olanlar cirit oyunu, tüfekendaz¹¹, ke-mankeşlik dallarında talim görürlerdi.¹²

Enderun'da, temel Arapça, gramer bilgisi, fıkıh, hadis, edebiyat ve şiir gibi pek çok konuda eser okutulduğunu kaynaklardan öğrenebilmekteyiz. XVII. yüzyılın ortalarında Enderun'da olduğu bilinen Ali Ufkî, Enderun'da verilen eğitimlerde okutulan eserlerin Nasârâ, Bînâ, Maksud, İzzî, Merrâh, Avâmil, Misbah, Âcurrûmiyye, Câmi', Şurûtü's-salât, Mukaddime, Kudûrî, Sadrü's-şerîa, Hidâye, Dürer ve Gurer, Dânisten, Şâhidî, Pend-i Attar, Bostan, Gülistan, Nafir, Mülemma, Kırk Vezir, Hümayûnnâme, Kelile ve Dimne, Elif Leyal, Seyyit Battal, Kahramannâme olduğunu söylemektedir.¹³

Evliya Çelebi'nin (ö. 1684?) naklettiği bir hikâye Enderun'daki eğitim hakkında bilgi vermektedir. Evliya Çelebi zekâ ve nüktedanlığı ile IV. Murad'ın (1623-1640) teveccühünü kazanmış bir zat olarak padişahın sohbet meclislerine iştirak ediyordu. Ancak hocası Evliya Mehmed, öğrencisinin derslerden geri kaldığını, eğitimi tamamladıktan sonra padişahın hizmetine almasını dileyince IV. Murad hidetlenerek şu ifadeleri kullanmıştır:

“Efendi ya bu bizim Astanemiz tenbelhane ve meyhane ve eşkiyahane midir? Bunda üç bin kadar gülman-ı hassa şeb [u] ruz ilme meşgullerdir ve halifeleri ve dersiammları ve cenabınız dahi haftada iki kerre bunda ders dirsiniz. İtmeyp kahice bize dil-nüvazlık ider bir şuh-ı Şengül uşakdır. Bir zaman bizim de oğlumuz olsun ve pederi Koca Kuyumcibaşı babamızdır daima benümle gelüp buluşdukda gelüp oğlun görsün”.

Padişahın bu sözleri üzerine hoca Evliya Çelebi'nin evden kitaplarını getirsin demesi üzerine padişah bir hat kaleme alarak kitaplarının getirilmesini emretmiştir. Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde padişah istediğinde yanına gidip onu eğlendirdiğini ve yine de eğitime

10 Ata binmekte ve ata ait her çeşit talimde, at üzerinde silah kullanmakta usta kimse. Süvari askeri (Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 68.

11 Tüfek atan asker (<https://lugatim.com/s/TÜFENKENDAZ>).

12 Tayyâr-zâde Atâ, *Târîh-i Enderûn*, I, s. 238-239.

13 Ali Ufkî Bey/Albertus Bobovius, *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), s. 70-72.

devam ettiğini, haftada üç kere Aşere okuduğunu, Farsça, Arapça, hat ilmine çalıştığını belirtmiştir.¹⁴

Hafız Mehmed Refik 1916-17 yılında *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*'nda Enderun Mektebi'nde aylık ders cetvelinin Kıraat-ı Kur'ân, ilmihâl, tecvid, akaid, amelen bilinmesi farz olan mesâil-i diniyye olduğunu ifade etmiştir. II. Murad (1421-1451) döneminde Enderun Mektebi'nde okutulan derslerin ilm-i tefsir, hadis, fıkıh, feraiz, şiir ve inşa, musiki, heyet, hendese, coğrafya, ilm-i kelam, mantık, usûl, beyan, hikmet olduğunu, bu derslerin içöğlanlarına en iyi şekilde öğretilmesi için de Şiraz, Hemedan ve Horasan'dan en bilgili hocaların eğitim vermesi için getirildiğini yazmaktadır.¹⁵

Miller'e göre yaklaşık 12-14 yıllık bir eğitim süresini kapsayan Enderun kurumunda İslamî ilimler, beden eğitimi, savaş sanatları, devlet protokolü, mesleki eğitim sistematik bir şekilde ve sıkı bir disiplin içerisinde öğretiliyordu.¹⁶ Baykal, IV. Mehmed (1648-1687) döneminde Enderun'da eğitim usulünün belirli bir nizamla bağlandığını böylece Enderun'un saray okulundan üniversiteye dönüşümünün bu dönemde başladığını ifade eder.¹⁷

Enderun Mektebi'nde çeşitli düzenlemelere gidildiğini yine belgelerden öğrenebiliyoruz. Bu konuyla alakalı olarak bir layiha kaleme alınmıştır.¹⁸ Tarih içermeyen ancak 1786 tarihiyle kataloglanan “Enderun Mektebi'ndeki Düzenlemelere Dair Bir Lâyiha” başlığı altında Enderun Mektebi içerisindeki çeşitli sorunlar ve çözüm yolları sunulmuştur. Mesela Enderun Mektebi'nde okutulan derslerin (Arapça, Farsça, Coğrafya vs.) hepsinin bir odada nöbetleşe gösterildiği ancak öğrenci sayısının fazlalığından dolayı çoğu öğrencinin açıkta kalmasından dolayı dört adet daha dersane ve muallim için bir teneffüs odası tayin edilmesinin gerekliliği ifade edilmiştir. Enderun Mektebi

¹⁴ Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Orhan Şaik Gökyay, 1. Kitap, (İstanbul: YKY yay., 1996), s. 102-103.

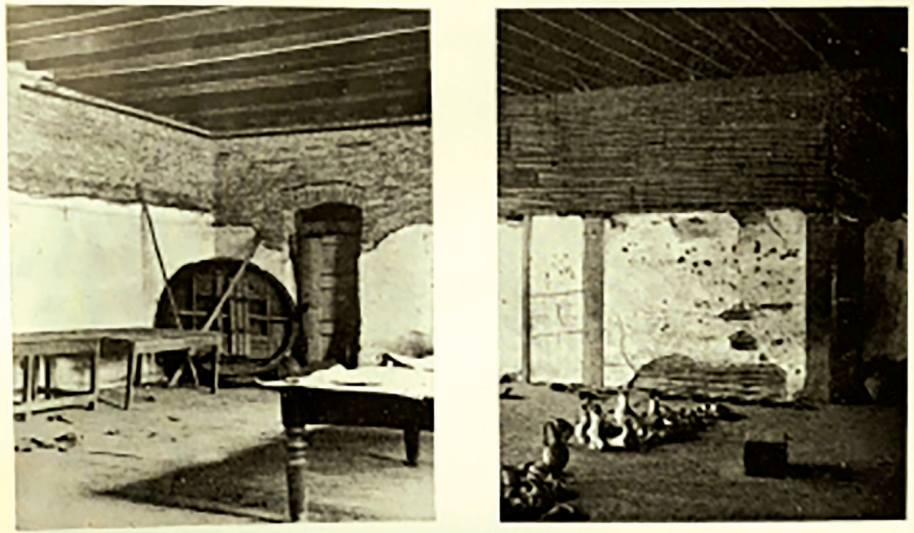
¹⁵ Mehmed Refik, “Enderun-ı Hümâyün Mektebi”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, I/1, (İstanbul: 1335), s. 16.

¹⁶ Barnette Miller, *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, (Cambridge: Harvard University Press, 1941), s. 4, 94.

¹⁷ Baykal, *Enderun Mektebi Tarihi*, s. 45.

¹⁸ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TSMA, e.), 628/53.

talebelerinin her derse aynı düzende girmemesinden ötürü dersleri yeterince öğrenememeleri, öğrencilerin zaruri sebep olmadıkça dersi terk etmemeleri, saray dışına gitmek için izin almak isteyen öğrencilere ertesi sabah derse yetişmek üzere izin verilmesi, öğrencilerin izin dönüşü derse zamanında gelmemeleri belirtilmiştir. Talebelerin ders cetvelinde gösterilen dersleri eksiksiz tahsil etmesi ve öğrencilerin ıslah edilmesi, mektep memurları ve koğuş zabitlerinin perşembe günü olmak üzere haftada bir saat toplantı yapması, mektebe dahil edilecek kişilerin deftere kaydedilmesi ve tayin zamanı dışında öğrenci kabul edilmemesi gibi düzenlemeler bulunmaktadır. Enderun'da verilen eğitimin nasıl yapılacağına ve sorunlarına dair kuralları içeren bu layiha Osmanlı sarayında eğitim üzerine nasıl düşünüldüğünü göstermektedir. Yine 13 Eylül 1851 tarihli bir belgede Enderun-ı hümayun ağalarının aldıkları eğitimi ve talimleri ilerletmeleri için bir mazbata kaleme alındığı ifade edilmiş ve Dârülmualimîn'den iki ya da gerekirse üç hoca getirilip Enderunlu öğrencilere ders vermeleri belirtilmiştir.¹⁹



Resim 1: Topkapı Sarayı müzeye dönüştükten sonra yapılan tamirler sırasında onarımdan önce Enderun Mektebi'nin iç kısmı (Tahsin Öz, Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları (1939-1944), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1948, s. 47).

¹⁹ BOA, Âmedi Kalemi (A.}AMD.), 32/5.

Enderun Muallimleri

Enderun Mektebi'nde ders verecek hocaların ekserisi aşağıda verilen örneklerde de görüleceği üzere saray dışından getirilen, alanında uzman kişilerdi. Haftanın belirli günlerinde sarayda ders veren muallimler maaş olarak geçinirler ayrıca Ramazan ayında nafaka bahası alırlardı. Ödemeler Hazine-i Âmire'den yapıldı. Her Enderun muallimine aynı miktarda nafaka bahası verilmezdi. Kaynaklarda geçen çeşitli meslekteki Enderun muallimleri ve ne kadar nafaka aldıkları ile ilgili örnekler verilmiştir.

Enderun muallimleri arasında kemânî, neyzen, tanbûrî gibi çeşitli saz sanatçıları bulunmaktaydı. Bunlardan biri de çöğür hocasıydı. Beş telli, yirmi altı perdeli büyük gövdeli bir saz olan çöğür²⁰ Enderun Mektebi'nde öğretilen mûsikî aletlerindendi. Belgelerde Enderun muallimi Çöğürücü Osman adı geçmektedir. Çöğürücü Osman'ın 1679, 1682 ve 1684 yılında aldığı nafaka bedeli ise 1.500 akçedir.²¹

1676 yılının Ramazan ayında Neyzen Mehmed Çelebi 1.500 akçe, Tanbûrî Yahudi adlı zımmi 1.200 akçe nafaka bahası almıştır.²² Yine 1676 yılı Ramazan ayında Hânende Receb Çelebi'ye 1.800 akçe, Kemânî Ahmed Çelebi'ye 2.100 akçe nafaka bahası verilmiştir.²³

Buhûrîzâde Mustafa Çelebi Enderun Mektebi'nde hanendelik eğitimi veren muallimlerdenidir. Bu kişinin meşhur hanende ve sazende İtrî olduğu kuvvetle muhtemeldir.²⁴ 1679 yılında Enderun muallimi Mustafa Çelebi'ye ödenen nafaka bedeli 1.800 akçedir.²⁵ Mustafa Çelebi'ye ödenen nafaka bedeli 1682 yılında da değişmeyip 1.800 akçe ödenmiştir.²⁶

²⁰ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986, s. 77.

²¹ BOA, Ali Emiri Mehmed IV (AE.SMMD.IV), 45/5107; BOA, AE.SMMD.IV, 61/7137; BOA, İbnülemin Saray Mesalihi (İE.SM), 9/879; İE.SM, 10/1000.

²² BOA, AE.SMMD.IV, 47/5444; BOA, AE.SMMD.IV, 47/5453. Neyzen Mehmed Çelebi 1679 yılında 1500 nafaka bahası almıştır (İE.SM, 12/1252).

²³ BOA, AE.SMMD.IV, 47/5454; BOA, AE.SMMD.IV, 48/5484. Ayrıca 1682 yılında da Kemânî Ahmed Çelebi'nin aynı ücreti aldığını görmekteyiz bk. İE.SM, 13/1329.

²⁴ Buhûrîzâde Mustafa İtrî hakkında bk. Harun Korkmaz, "Buhûrîzâde Mustafa İtrî Efendi", *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü Sanatçılar*, İstanbul 2022.

²⁵ BOA, AE.SMMD.IV, 46/5208; BOA, AE.SMMD.IV, 32/3630; BOA, AE.SMMD.IV, 32/3629.

²⁶ BOA, AE.SMMD.IV, 65/7638; BOA, İE.SM, 13/1331.

1678 tarihinde muallim Tanbûrî Arekli zimmi 900 akçe nafaka almıştır.²⁷ Enderun'da tanbur eğitimi veren Haliko Yahudi'ye ise 1682-1683 yılında verilen nafaka 1.200 akçedir.²⁸

Enderun muallimlerine çeşitli masraflar için verilen ücretlere baktığımızda gayrimüslim hocalara verilen meblağın daha az olduğunu görürüz.²⁹ Ancak bu gayrimüslim olmasından ötürü değil hangi mesleğin hocası oldukları veya verilen eğitimin zorluk derecesi ile ilgili olabilir. Mesela Mıskalî³⁰ muallimi İbrahim Çelebi ile hokkabaz Sâzende muallimi Yahudi'nin aldığı ücret (1.200 akçe) aynıdır.³¹

Enderun'da keman muallimi olan Hasan Çelebi'ye 1679-1680, 1682 yılında verilen nafaka bahası 1.500 akçedir.³² Belgelerde Kemânî Hasan olarak geçen kişi de kuvvetle muhtemel aynı kişidir. 1684 yılında Enderun muallimi Kemânî Hasan olarak geçen muallime 1.500 akçe nafaka verilmiştir.³³ Enderun'da muallim olan Hanende Kürdîzâde ise 4 Mart 1686 tarihinde 1.800 akçe almıştır.³⁴ Bu örneklerle göre hanende muallimlerine sazende eğitimcilerinden daha fazla ücret verildiği görülmektedir.

Enderun muallimleri arasında dikkat çeken bir isim de Santûrî eğitimci Ali'dir. Akıllara Osmanlı'ya esir düşen Polonya asıllı Albert Bobowski namıdiğer Ali Ufkî gelse de 1645'de esir olan ve yaklaşık on sekiz yıl Enderun'da hanendelik yapan Ali Ufkî'nin 1675 civarında vefat ettiği söylenmektedir.³⁵ Nitekim Santûrî Ali'nin hanesinde

²⁷ BOA, AE.SMMD.IV, 69/8119.

²⁸ BOA, İE.SM, 13/1328; BOA, İE.SM, 9/872; BOA, İE.SM, 10/1002.

²⁹ Bk. BOA, AE.SMMD.IV, 32/3624; BOA, AE.SMMD.IV, 47/5453; BOA, AE.SMMD.IV, 65/7637; BOA, AE.SMMD.IV, 61/7134.

³⁰ Türk musikisinde pestten tize doğru ağız armonikası şeklinde yan yana dizilmiş birkaç kamıştan meydana gelen bir çeşit nefesli saz, musikar (<https://lugatim.com/s/MISKAL-MİSKAL>).

³¹ BOA, AE.SMMD.IV, 47/5453; BOA, AE.SMMD.IV, 32/3633; BOA, AE.SMMD.IV, 65/7640; BOA, AE.SMMD.IV, 61/7135.

³² BOA, İE.SM, 13/1264; BOA, AE.SMMD.IV, 32/3628; BOA, İE.SM, 13/1330; BOA, İE.SM, 9/878.

³³ BOA, AE.SMMD.IV, 61/7138. Ayrıca bk. BOA, AE.SMMD.IV, 61/7136; BOA, AE.SMMD.IV, 61/7138.

³⁴ BOA, İE.SM, 12/1231.

³⁵ Turgut Kut, "Ali Ufkî Bey", *DİA*, 1989, II, s. 456-457; Yılmaz Öztuna, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, I, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1970, s. 35.

hasa cariyelerine santur eğitimi vermek için 2 adet santurun bahası için 30 kuruş verilmesi³⁶ ile ilgili belgenin 1680 gibi daha geç tarihli olması hem de Ali Ufkî'nin Enderun muallimliği yaptığına dair bir kayda rastlanılmaması aynı kişi olma ihtimalini zorlaştırmaktadır.

Musiki hocaları genelde dışarıdan aylıklı olarak tayin edilse de kiler, seferli, hazineli ve has odalı musikişinas arasından da hoca seçiliyordu.³⁷ Özellikle Seferli Odası çok yetenekli hanende ve sazenderlerin yetiştiği bir yerdi. Zurnazenbaşı İbrahim Ağa, Cennet Filizi Abdülkerim Efendi, Suyolcuzade Salih Efendi, Çilingirzade Ahmed Ağa Seferli odasında yetişen müzisyenlerdendir.³⁸

Enderun muallimleri arasında o dönemin eğlence unsurları arasında yer alan hokkabazlık, kuklacılık, lubetbazlık (kukla veya Karagöz oynatma), mührebazlık (göz bağcı) gibi farklı dallarda eğitim veren kişiler de vardı.³⁹ Belgelerde geçen bu muallimlerden biri Sazende Hokkabaz Yahudi muallimdir ve 1676, 1680, 1682 yıllarında aldığı nafaka bahası 1.200 akçedir.⁴⁰ Belgelerde lu'bet-baz muallimi de geçmektedir ki bu kelimenin sözlük anlamı oyuncu, hokkabaz, hayalci, kuklacı demektir.⁴¹ 1676 yılında lu'bet-baz hocaları Salih, Pehlivan Hüseyin, Bayram ve Hüseyin'e 40'ar akçe nafaka verilmiştir.⁴² Bunların arasında



Resim 2: Sazendeler (Vehbî, *Sünnâme Sultan Ahmet'in Düğün Kitabı*, haz. Mertol Tulum, Kabalıcı yay., İstanbul: 2007, v. 53a).

³⁶ BOA, AE.SMMD.IV, 53/6156.

³⁷ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belle-ten*, XLI, (Ankara 1977), s. 87.

³⁸ Bk. Nermin Genç, *Enderun Teşkilatından Seferli Odası ve Tarihi Gelişimi*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024, s. 485-489.

³⁹ Kaynaklarda aynı zamanda kuçek/köçek, tavşan gibi danslarla ilgili terimler geçmekte olup bunların eğitimini veren ders hocalarının da olabileceğini düşündürmektedir.

⁴⁰ BOA, AE.SMMD.IV, 47/5453; BOA, İE.SM, 5/452; BOA, İE.SM, 13/1327; BOA, İE.SM, 9/876.

⁴¹ İsmail Parlatır, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, "lu'bet-baz", (Ankara: 2006), s. 977.

⁴² BOA, AE.SMMD.IV, 48/5485.

geçen Pehlivan Hüseyin'in Seferli koğuşundan olma ihtimali olup aynı zamanda lu'bet-bazlık da yaptığı söylenebilir. Belgelerde Yahudi hokkabaz/mührebaz olarak kaydedilen muallim bulunmaktadır.⁴³ Hokkabazlık el çabukluğu ve birtakım gülünç figürler eklenerek yapılan sahne oyunudur. Hokkabaz hokkalarla oynayan demektir. Bir ufak topun tersine çevrilmiş üç küçük kabın içerisinde hızlıca hareket ettirilerek saklanması oyunudur. Bu oyunda el çabukluğu büyük önem taşımaktadır.⁴⁴ Mührebazlık ise yine hızlı hareketlerle illüzyon yani göz bağı yapmaktır. Yahudi muallim de bu iki hüneri öğrettiği için bu şekilde kaydedilmiş olmalıdır.



Resim 3: Sihirbaz (Vehbî, *Sûnnâme Sultan Ahmet'in Düğün Kitabı*, v. 116a).

Enderun'da güzel yazı eğitimi de verilirdi. Sakazâde Mustafa 1692 yılında günlük 30 akçe ile Enderun meşk hocalığına tayin edilmiştir.⁴⁵ 24 Temmuz 1827 tarihli olarak kaydedilmiş belgeye göre Enderun-ı hümayun meşk hocalarından Yesârîzâde Mustafa İzzet Efendi'ye⁴⁶ emektarlığından dolayı Mekke kadılığı tevcih edilmiştir.⁴⁷ Enderun-ı hümayun Mektebi rika hocalığına Rıza Efendi'nin ölümü yerine Diwan-ı Hümayun Mühimme Kalemi nâmenüvislerinden Sâmî Efendi 25 Nisan 1880 tarihinde 500 kuruşla tayin edilmiştir.⁴⁸

Enderun Mektebi'nde ders veren hocalardan bazıları aynı zamanda haremdeki cariyelere de ders verebiliyordu.⁴⁹ Bunlardan biri de İtrî

⁴³ BOA, AE.SMMD.IV, 101/11837.

⁴⁴ Özdemir Nutku, IV. *Mehmet'in Edirne Şenliği* (1675), (Ankara: TTK,1987), s. 96-97.

⁴⁵ BOA, Hatt-ı Hümayun (HAT), 1446/53.

⁴⁶ Bk. M. Uğur Derman, "Mustafa İzzet, Yesârîzâde", *DİA*, 2020, XXXI, s. 307-309.

⁴⁷ TSMA, e., 642/13.

⁴⁸ TSMA, e., 601/28.

⁴⁹ Uzunçarşılı, "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", s. 90-91.

olarak bilinen Buhûrîzâde Mustafa Çelebi'dir. İtrî 1678 yılında haremdeki cariyelere verdiği 59 günlük eğitim karşılığında 3540 akçe almıştır.⁵⁰ Belgelerde nefîr çalgısını öğreten Enderunlulara ve haremdeki cariyelere eğitim veren muallim Nefîrî Aydın geçmektedir. Nefîrî Aydın 12 Kasım 1679 tarihinde 1.800 akçe nafaka almıştır.⁵¹ Cariyelere ders veren hocalardan tanburi hocası Angeli 1678 yılında 900 akçe nafaka almıştır.⁵² Hem Enderunlulara hem de cariyelere talim veren hanende muallimi Receb Çelebi'nin 1676 ve 1679 yılında aldığı nafaka 1.800 akçedir.⁵³ Cariyelere keman talimi veren hocalardan Kemânî Hasan Çelebi 14 Aralık 1681 tarihinde 1.500 akçe nafaka almıştır.⁵⁴ Yine cariyelerin keman muallimi Ahmed Çelebi, 23 Ağustos 1682 tarihinde 2.030 akçe nafaka almıştır.⁵⁵ Bazı hocalar harem haricinde kimi cariyelere evlerinde de ders vermekteydi. Bunlardan biri Çöğürçü Osman'dır. 21 Kasım 1677 tarihinde Çöğürçü Osman'ın evinde ders alan altı cariyenin yiyecek masrafları için ödeme yapılmıştır.⁵⁶

Cariyelere kuklabazlık ve hayalcilik eğitimi veren hocalar da bulunmaktadır. Bunlardan biri Enderun hocalarından Karabaş Derviş Ali'dir. Hassa cariyelerinin eğitimi için kendisine 17 Aralık 1681 tarihinde günlük 40 akçeden ayda 1.200 akçe verilmiştir.⁵⁷ Enderun'da kukla talimi veren Kuklacı Ali'ye 17 Kasım 1683 tarihinde 1.200 akçe verilmiştir.⁵⁸

Enderun'da ve haremde ders veren hocalar arasında Miskali İbrahim Çelebi⁵⁹, Neyzen Mehmed Çelebi⁶⁰, 16 Haziran 1678 tarihli

⁵⁰ Günnaz Özmutlu, "Harem Cariyelerinin Musiki ve Seyirlik Oyunlardaki Eğitimleri", *Belleten*, LXXVIII/283, (Aralık 2014), s. 1054.

⁵¹ BOA, İE.SM., 13/1265.

⁵² BOA, AE.SMMD.IV, 69/8119.

⁵³ BOA, AE.SMMD.IV, 47/5454; BOA, AE.SMMD.IV, 45/5109; BOA, İE.SM. 11/1082.

⁵⁴ BOA, AE.SMMD.IV, 65/7641.

⁵⁵ BOA, İE.SM. 9/877.

⁵⁶ BOA, Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 4042, s. 63.

⁵⁷ BOA, AE.SMMD.IV, 65/7642.

⁵⁸ BOA, İE.SM, 10/980.

⁵⁹ BOA, AE.SMMD.IV, 46/5226; BOA, AE.SMMD.IV, 32/3633; BOA, AE.SMMD.IV, 36/3632.

⁶⁰ BOA, AE.SMMD.IV, 65/7639; BOA, AE.SMMD.IV, 61/7146.

bir kayıta göre günlük 40 akçe alan Yahudi Tanbûrî Haliko, Kanûnî Ahmed, Hokkabaz Yasef ve günlük 70 akçe alan Santûrî Çelebi bulunmaktadır.⁶¹

Enderun Mektebi muallimleri dışında her koğuşun hocası bulunmaktaydı. Bu hocalar daha ziyade hadis, tefsir gibi dinî alanlarda eğitim veren hocalardı. Seferli hocaları⁶² şeyhülislamın düzenlemiş olduğu silsile-i meratib telhisi ile padişaha bildirilmekte ve padişahın onayı hâlinde göreve atanmaktaydı. Kaynaklarda oda hocaları ile ilgili bazı örnekler şöyledir: 13 Eylül 1633 tarihinde Galata Sarayı müderrislerinden Denizlili Yahya Efendi kiler odası hocalığına tayin edilmiştir.⁶³ 1688 yılında seferli hâcesi Ebubekir Efendi'ye günlük 40 kuruş, 1689 yılında seferli hâcesi Ahmed Efendi'ye 40 kuruş, 1711 yılı seferli hâcesi Abdullah Efendi'ye 40 kuruş verilmiştir.⁶⁴ 22 Eylül 1772 tarihinde kiler odası hocalığına İsmail Efendi tayin edilmiştir.⁶⁵ 1822 yılında Seferli Odası hocası Kangırivî Hacı Abdullah Efendi'dir. Bu vazifeden sonra kendisine Kudûs-i şerif mevleviyeti ihsan edilmiş yerine de Galata Sarayı hocalarından Konevî Hüseyin Efendi Seferli Odası hocalığına getirilmiştir.⁶⁶ XIX. yüzyılda Seferli Odası hocalığına da Galata Sarayı hocalarından Kangırivî/Kankırlı Hacı Abdullah Efendi nakledilmiştir.⁶⁷ Enderun-ı Hümayun'da üçüncü koğuşun Buhari-i şerif hocası Aziz Efendi yerine Ayasofya Camii müderrislerinden Nevşehirli Mahmud Alemi Efendi 10 Şubat 1862 tarihinde tayin edilmiştir.⁶⁸

⁶¹ BOA, MAD, 4040, s. 51.

⁶² Bazı seferli hocaları için bk. TSMA, d. 10457/136; BOA, MAD.d., 570, s. 77, 88, 220; BOA, AE.SMHD.I, 102/7202; BOA, HAT, 1409/57224.

⁶³ BOA, C.MF., 44/2159.

⁶⁴ Genç, *Enderun Teşkilatından Seferli Odası*, s. 179-180.

⁶⁵ BOA, C.SM., 95/4768.

⁶⁶ Hâfız Hızır İlyas Ağa, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat Letâif-i Vekâyi'-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011), s. 263; Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi, *Vak'a-Nüvis Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle 1237-1241/1821-1826)*, haz. Ziya Yılmaz, (İstanbul: OSAV yay., 2000), s. 114, 547.

⁶⁷ Hızır İlyas, *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat*, s. 97.

⁶⁸ BOA, Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB.İ.), 17/25, 17/30; TSMA. e. 573/58.

Sonuç

Padişahın hizmetinde bulunan içoğlanları saraya alınmadan önce ve saraya alındıktan sonra çeşitli eğitim ve terbiyeden geçirilirdi. Enderun Mektebi'nde içoğlanlarına; Türkçe, Arapça, Farsça, tarih, edebiyat, mantık gibi ilimlerin yanı sıra âdâb-ı muâşerete dair bilgiler de öğretilirdi. Ayrıca ata binme, kılıç kullanma, güreş, ok atma, tomak, cirit gibi sportif faaliyetlerin yanında minyatür, hat, nakkaşlık, ciltçilik ve oymacılık gibi güzel sanatlar ile berberlik, sarıkçılık, hamamcılık, marangozluk ve kuyumculuk gibi mesleki bilgiler de verilmekteydi.

Bu çalışma kapsamında Enderun Mektebi, içoğlanlarının eğitim süreçleri ve burada görev yapan muallimlerin nitelikleri ayrıntılı olarak incelenmiştir. Enderun'da hanendelikten sazendeliğe, kuklacılıktan hokkabazlığa varıncaya kadar çeşitli alanlarda dersler veren muallimlerin bulunduğu belirlenmiştir. Ayrıca, hanende, sazende, gösteri oyunları alanında ders veren muallimlere farklı ücretler ödendiği tespit edilmiştir. Genellikle saray dışından hocalar temin edilmesine rağmen Enderun odalarında yetişen çok yetenekli musikişinas içoğlanları arasından da hocaların seçilerek görevlendirildiği görülmüştür.

Enderun Mektebi'nde hokkabazlık, kuklacılık, lubetbazlık, mührebazlık gibi farklı dallarda ders veren hocaların bulunması, Osmanlı saray teşkilatının renkli kısmını yansıtmakta ve eğlence unsurlarının sarayda ne derece öneme sahip olduğunu göstermektedir. Bazı Enderun muallimlerinin aynı zamanda haremdeki cariyelere de ders vermesi, onların da kaliteli eğitim alarak her yönden gelişmelerinin istendiğini ortaya koymaktadır. Ayrıca cariyelere de kuklacılık, hayalcilik gibi derslerin verilmesi, ortak eğlence unsurlarını göstermektedir. Hemen hemen her kurumda olduğu gibi Enderun da birtakım değişikliklere tâbi tutulsa da Osmanlı Devleti'nin en önemli müesseselerinden biri olmuş, saraya ve devlete her alanda insan yetiştiren kurum olarak varlığını devletin son yıllarına kadar muhafaza etmiştir.

EXTENDED ABSTRACT

Established to train the administrative, cultural, and artistic elite of the Ottoman Empire, the Enderun School was not only an educational institution but also a multifaceted palace organization at the center of the state mechanism. This school was structured on the basis that gifted individuals, selected among the children who were recruited to the palace through the devshirme system or favoritism and who completed their preliminary education in the palaces of Edirne, Galata, or Ibrahim Pasha, were subjected to a higher level of education in the Enderun district of Topkapı Palace. These individuals were not only employed in the palace service but also trained as qualified administrators, artists, religious scholars, craftsmen, and even entertainment masters required by the state.

Education at Enderun was conducted within a hierarchically organized system of rooms. Students, called *ıçoğlanı*, first started their education in the Küçük and Büyük Rooms, and then, based on merit, were entitled to be promoted to the Seferli, Kiler, Hazine, and finally the Has Room. This promotion process was subject to a multifaceted evaluation based on the individual's physical, mental, professional, and moral development. This structure of the Enderun School aims to support individual talent as well as the acquisition of collective discipline and behavior appropriate to court life.

The training curriculum is quite diverse. Within the scope of physical training, students were engaged in sports such as wrestling, bow and arrow shooting, swordplay, horse riding, javelin, and tomak; while in the context of artistic and craftsmanship training, they were directed to fields such as miniature, calligraphy, nakkash, bookbinding, carpentry, jewellery making. It is also known that students took courses in basic sciences such as Turkish, Arabic, Persian, history, literature, logic, and religious sciences (akaid, fiqh, hadith, tafsir). Education was not limited to the transfer of knowledge but also included moral values and good manners. Virtues such as prayer, reading the Qur'an, patience, obedience, humility, and good morals were carefully inculcated; behaviors such as laziness, lying, theft, and sexual deviance were severely punished. Punitive sanctions include methods such as falaka, deprivation of food, and sleep deprivation; those with serious offenses are expelled from the system.

The daily life of the inner wardens is extremely disciplined. The day starts two hours before the morning call to prayer and recitation of the Qur'an, followed by one-to-one lessons. In the evening, limited play

time is allowed, after which they return to the interior and are not allowed to go outside. In this routine, while scientific, physical, and moral development is carried out together, students are expected to internalize behaviors such as being constantly busy with work, respecting their elders, and listening to lessons in silence.

The Enderun School offered sportive activities such as wrestling, archery, javelin, and swordplay; arts and crafts such as miniature, calligraphy, bookbinding, and carpentry; and theoretical courses such as Arabic, Persian, logic, history, allegory, and literature. This education was based on values such as reading the Qur'an, worshipping, and acquiring good morals. It is also seen that art and music were given special importance. Important artists of the period were among the instructors who gave lessons in fields such as singer, instrumentalism, violinist, neyzenlik, tanbûrî.

The educational activities were not limited to the inner servants; concubines working in the palace were also given lessons in areas such as music, performing arts, and handicrafts. This versatile education shows that the Enderun School was also effective in the education of women.

Especially famous names such as Buhurîzâde Mustafa Çelebi (İtrî) draw attention in this context. It is seen in the documents that İtrî gave music education to both the concubines and the concubines in the harem and received certain fees in return for these services. Among the instruments taught in Enderun is the *çöğür*, and the payments of the teacher named *Çöğürcü Osman* for the years 1679, 1682 and 1684 are recorded.

Enderun instructors were usually specialists in their field, brought from outside the palace. These instructors came to the palace on certain days of the week to give lectures, received a salary from the Hazine-i Âmire, and received an additional payment during Ramadan. The salaries of the instructors varied according to their specialization and the nature of the course. In some cases, non-Muslim instructors were paid less, but it is understood that this was related to the quality of the education provided, rather than ethnic or religious grounds. Documents record that the Jewish instrumentalist juggler instructor regularly received 1.200 coin at intervals of several years. The presence of people from different origins in the Enderun shows the inclusive nature of the Enderun.

Enderun provided education not only in academic and artistic fields but also in performing arts and entertainment culture. Public

entertainments such as juggling, puppetry, lubetbazlık (Karagöz or puppetry), and mührebazlık (blindfold) were included in the curriculum of this school. The instructors who provided education in these fields are also identified in the document. At the same time, the fact that concubines were also taught arts such as puppetry and imagination shows that there was a cultural production and education area for women within the palace.

In conclusion, the Enderun School was not only a palace school but also a multifaceted and institutionalized structure that trained Ottoman statesmen, artists, scholars, and artisans. With its disciplined lifestyle, comprehensive education program and expert instructors in different fields, it went beyond being a reflection of Ottoman palace life; it was also influential in shaping social and cultural memory. With its multi-dimensional education in music, performing arts, and scientific and religious fields, Enderun was at the center of the Ottoman elite production mechanism.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

Amedi Kalemi (A.}AMD.), 32/5.

Ali Emiri Mehmed IV (AE.SMMD.IV), 32/3624; 32/3628; 32/3629; 32/3630; 32/3633; 36/3632; 45/5107; 45/5109; 46/5208; 46/5226; 47/5444; 47/5453; 47/5454; 48/5484; 48/5485; 53/6156; 61/7134; 61/7135; 61/7136; 61/7137; 61/7138; 61/7146; 65/7637; 65/7638; 65/7639; 65/7640; 65/7641; 65/7642; 69/8119; 101/11837.

Ali Emiri Mahmud I (AE.SMHD.I), 102/7202.

Cevdet Saray (C.SM.), 95/4768

Cevdet Maarif (C.MF.), 44/2159.

Hatt-ı Hümayun (HAT), 1409/57224; 1446/53.

İbnülemin Saray Mesalihi (İE.SM), 5/452; 9/872; 9/876; 9/877; 9/878; 9/879; 10/980; 10/1000; 10/1002; 11/1082; 12/1231; 12/1252; 13/1265; 13/1327; 13/1328; 13/1329; 13/1330; 13/1331.

Mabeyn-i Hümayun Evrakı İradeleri (MB.İ.), 17/25, 17/30.

Maliyeden Müdevver Defterler (MAD), 570; 4040; 4042.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Defterleri (TSMA, d.), 10457/136.

Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi Evrakı (TSMA. e.), 573/58; 601/28; 628/53; 642/13.

Araştırma ve İncelemeler

- Ali Ufkî Bey/Albertus Bobovius: *Saray-ı Enderun Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Türkis Noyan, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Baykal, İsmail Hakkı: *Enderun Mektebi Tarihi*, İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Neşriyatı, 1953.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa: *Zübde-i Vekayiât Tahlil ve Metin (1066-1116/1656-1704)*, haz. Adbülkadir Özcan, Ankara: TTK, 1995.
- Derman, M. Uğur, “Mustafa İzzet, Yesârîzâde”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 2020, XXXI, s. 307-309.
- Enderunlu Abdüllatîf: *Âyîne-i Derûn [Osmanlı'ya Devlet Adamı Yetiştiren Mektep: Enderûn-ı Hümâyûn]*, haz. Ahmet Köç, İstanbul: Çamlıca yay., 2013.
- Evliya Çelebi *Seyahatnâmesi Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, haz. Orhan Şaik Gökyay, 1. Kitap, İstanbul: YKY yay., 1996.
- Genç, Nermin: *Enderun Teşkilatından Seferli Odası ve Tarihi Gelişimi*, (Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2024.
- Hâfız Hızır İlyas Ağa: *Osmanlı Sarayında Gündelik Hayat Letâif-i Vekâyi'-i Enderûniyye*, haz. Ali Şükrü Çoruk, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2011.
- İpşirli, Mehmet: “Enderun”, *DİA*, 1995, XI, s. 185-187.
- Koçu, Reşad Ekrem: “Osmanlı Sarayında Enderûn Teşkilâtı”, *Hayat Tarih Mecmuası*, sayı 7, (Ağustos 1972), s. 31-35.
- Korkmaz, Harun, “Buhûrîzâde Mustafa İtrî Efendi”, *Cumhuriyetin 100. Yılında 100 Türk Büyüğü Sanatçılar*, İstanbul 2022.
- Kut, Turgut: “Ali Ufkî Bey”, *DİA*, 1989, II, s. 456-457.
- Lybyer, Albert Howe: *Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Yönetimi*, İstanbul: Sarmal Yayınevi 2000.
- Mehmed Refik: “Enderun-ı Hümâyûn Mektebi”, *Edebiyat-ı Umumiye Mecmuası*, I/1, (İstanbul 1335), s. 16-20.
- Miller, Barnette: *The Palace School of Muhammed the Conqueror*, Cambridge: Harvard University Press, 1941.
- Nutku, Özdemir: *IV. Mehmet'in Edirne Şenliği (1675)*, Ankara: TTK, 1987.
- Oral, Ertuğrul: *Mehmed Halife Tarih-i Gülmanî*, (Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2000.
- Öz, Tahsin, *Topkapı Sarayı Müzesi Onarımları (1939-1944)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1948.
- Özmutlu, Günnaz: “Harem Cariyelerinin Musiki ve Seyirlik Oyunlardaki Eğitim-leri”, *Belleken*, LXXXVIII/283, (Aralık 2014), s. 1033-1074.
- Öztuna: Yılmaz, *Türk Musikisi Ansiklopedisi*, I, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1970.

- Parlatır, İsmail: *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: 2006.
- Sahhâflar Şeyhi-zâde Seyyid Mehmed Es'ad Efendi: *Vak'a-Nüvîs Es'ad Efendi Tarihi (Bâhir Efendi'nin Zeyl ve İlâveleriyle 1237-1241/1821-1826)*, haz. Ziya Yılmaz, İstanbul: OSAV yay., 2000.
- Saydam, Abdullah: *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2015.
- Sertoğlu, Midhat, *Osmanlı Tarih Lûgatı*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1986.
- Tayyâr-zâde Atâ: *Osmanlı Saray Tarihi-Târîh-i Enderûn*, haz. Mehmet Arslan, I-V, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2010.
- Turan, Şerafettin, "Silâhdar", *DİA*, 2009, XXXVII, s. 191-193.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı: "Osmanlılar Zamanında Saraylarda Musiki Hayatı", *Belleten*, XLI, Ankara 1977, s. 79-114.
- Vehbî: *Sûrnâme Sultan Ahmet'in Düğün Kitabı*, haz. Mertol Tulum, İstanbul: Kabcacı yay., 2007.